

Etik, naturrätt, samvete och samvetsfrihet

Per Landgren

Senior Visiting Research Associate, Faculty of History, University of Oxford

per.landgren@wolfson.ox.ac.uk

Det är ingen tillfällighet att begreppet samvetsfrihet finns med i FNs allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna eller i Europarådets konvention om skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna. På engelska heter FNs förklaring "The Universal Declaration of Human Rights" och såväl den deklarationen som Europarådets konvention hör till den etiska tradition som kallas för naturrätt. Samvetsfriheten finns med som en logisk och naturlig del inom naturrätten. Så, vet man inte vad naturrätt är, har man rimligtvis inte någon större förståelse för samvetsfrihet. Ungefär så skulle man kunna beskriva situationen i Sverige nu. Samvetsfrihet hör inte hemma bland de etiska övertygelser som dominerar ett sekulariserat samhälle som Sverige. Samtidigt så gör sig vars och ens samvete ofta påmint och samvetsfrihet bedöms ofta väldigt viktigt när det gäller t. ex. journalisters självständighet kontra sina uppdragsgivare, eller när det gäller offentliga eller privata tjänstemän som avslöjar intern korruption eller tar till "wistleblowing" för att hindra olika slags oegentligheter inom verksamheten. Hur kan detta komma sig? Hur kan samtiden vara så inkonsekvent? För att försöka förklara detta och se några viktiga samband, är det lämpligt att börja från grunden.

Etik

Vad är egentligen etik? Kan vi verkligen veta vad som är rätt och fel? Är etik en disciplin med verklig kunskap? Hur definieras etik och vilken relation har etik till politik? För att besvara frågorna och förstå relationen mellan etik och politik, är det klokt att gå tillbaka till Aristoteles (384-322 f. Kr.). Liksom Jesus i stora delar av världen har dominerat synen på vår personliga etik och mänsklighetens förhållande till sin Skapare, har denne grekiske filosof påverkat synen på kunskap och olika akademiska kunskapsområden, till vilka såväl etik som politik hör. På samma sätt som den dominerande etiken i vår kultur och teologin är obegriplig utan Jesus, så är universitetens indelning i fakulteter, discipliner och olika slags kunskaper obegriplig utan Aristoteles.

Till att börja med hävdar Aristoteles att kunskap genereras av såväl erfarenhet som förnuft. Våra sinneserfarenheter kommer i första i rummet, och förnuftet utgår ifrån och bearbetar dessa. Aristoteles är således erfarenhetsfilosof eller empiriker. Den i detta sammanhang viktigaste distinktionen gör emellertid Aristoteles mellan olika kunskapsområden. Han skiljer på teoretiska, praktiska och produktiva discipliner. De teoretiska ämnena är metafysik, matematik och naturfilosofi. Metafysik handlar om tillvarons grund och om

Gud. Naturfilosofi motsvarar vår tids naturvetenskap. De praktiska ämnena är etik, ekonomi och politik, och de produktiva är ämnen för hantverk såsom byggnadskonst och smide. De teoretiska ämnena resulterar i absolut kunskap, de praktiska i klokskap, och de produktiva i tekniska färdigheter.

Om vi nu fokuserar på de praktiska ämnena, så kallas de just praktiska, eftersom de går tillbaka på människors medvetna handlingar. Det grekiska orden i detta sammanhang för 'handling' är 'praxis' och 'pragma', vilket också gett namn åt de discipliner, som handlar om människors handlingar. De har handlingar som objekt, oavsett om de är individuella, på hushållsnivå (ekonomi) eller på samhälls nivå (politik). Handlingar behöver nu inte enbart vara konkreta gärningar utan det kan även vara något man säger, tänker, skriver eller uttrycker på annat vis eller något man inte gör, tänker, skriver eller uttrycker på annat vis. En handling kan vara ett politiskt beslut i vilken politisk församling som helst och därmed också en lagtext.

De praktiska vetenskaperna handlar alltså om mänskliga medvetna handlingar. Om vi följer Aristoteles sätt att tänka är poängen att vi kan vinna kunskap om hur vi faktiskt ska handla, för att göra något gott eller något ont. Etiken är individuell men också grundläggande för naturliga gemenskaper som en familj och ett samhälle. Ingetdera kan fungera gott utan en god etik.

Men vad är då en god etik? Vad kännetecknar goda handlingar? Duger vilken etik som helst? Vilken etisk måttstock är det som gäller? Är det rätt att bränna en hustru levande på den döde makens likbål? Är det relativt från kultur till kultur? Vad är det etiskt och moraliskt felaktiga i att skjuta ihjäl andra på en skola eller på

ett sommarläger? Eller att skära halsen av sina religiösa moståndare? Finns rätt och fel?

För det första garanterar ordet etik ingenting. Det grekiska ordet etik betyder ursprungligen "sedvänja", alltså något man vanligen gör i ett bestämt sammanhang, men vad man vanligen gör avgör förstås ingenting. En handling kan vara etisk i betydelsen samstämmig med en etik, men det kvalificerar inte handlingen eller etiken som god. Vi måste fråga oss vilken etik en handling, ett politiskt beslut eller en viss lagtext går tillbaka på. Om den bakomliggande etiken är *värdenihilism*, så är ett konsekvent beslut närmast att betrakta som ren maktutövning. Alla slags politiska beslut kan därmed motiveras. Vinnande, utövande eller vidmakthållande av makt räcker således som etiskt motiv. En ren *Machiavellism* styr. Allt är tillåtet. Inga universella eller allmänt giltiga värden erkänns. Den etiska *relativismen* utgår från att rätt och fel finns, men det bestäms av sammanhanget. Det som är rätt i ett samhälle eller i en subkultur behöver inte vara rätt någon annanstans. Kampen för mänskliga rättigheter i t. ex. Kina blir därmed ett slags västerländsk kulturell imperialism. Duger måhända *utilitarismen*, där allt måste kalkyleras och bedömas efter nyttan? Frågan inställer sig genast vad som är nytta och vem som ska definiera det. För vem ska nyttan maximeras? Kan man möjligen förlita sig på *hedonismen* som menar att njutning och lidande avgör vad som är rätt och fel? En del hävdar att allt tal om rätt och fel är mänskliga konstruktioner och till och med meningslöst. Naturrätten lyfter däremot fram ett antal grundläggande och allmänt giltiga värden som liv, sanning, frihet, kunskap, kärlek och en god miljö, vilka motiverar till handlingar, som är goda.

Naturrätt

Naturrätt är etik. Det är en naturlig etik om rätt och fel. Det är en etik, som innehåller rationella, konstitutiva och normativa principer, vilka utgår från allmänt giltiga värden. Dessa principer motiverar våra medvetna handlingar. Med 'naturlig' avses att den utgår från och harmonierar med människans natur och med 'människans natur' avses det som specifikt karaktäriserar människan till skillnad från andra levande varelser. Att de etiska principerna är 'rationella' betyder att de är förnuftsmässigt begripliga och försvarbara och med 'konstitutiva' avses att principerna svarar mot och bygger på den komplexitet den mänskliga naturen utgör. Naturrätten utgår således ifrån att det finns en specifik och begriplig mänsklig natur, utifrån vilken mänskliga handlingar kan förstås och etiskt bedömas.

Men vad är då grundläggande värden? Ja, att de är grundläggande innebär att de är allmänna. De är gemensamma för alla människor oavsett kultur, kön eller tid. De är helt enkelt universella värden. Men hur vet vi vilka de är? Ja, ett första steg är att spåra en människas djupaste motiv till en handling. "Varför gör/gjorde du så?" Fortsätter vi att fråga så kommer vi till slut fram till orsaker, som vi vanligtvis accepterar utan att ställa fler frågor. Om någon arbetar för att spara pengar till medicin för någon sjuk anhörig, accepterar vi att den sjukes hälsa är den yttersta orsaken. Om någon anstränger sig för att visa sin äkta hälft uppskattning, accepterar vi att kärlek är den yttersta orsaken. Men vi människor har inte alltid "goda" motiv. Låt mig förtydliga med en följande liknelse:

En tidskrift som *Theofilos* behöver inte bara en kunnig och flyhänt redaktör. Tidskriften behöver också en redaktör som

är ett med visionen och uppdraget. Det kan betyda mycket krävande arbete och inte minst förmåga att generera och realisera idéer, att entusiasmera såväl skribenter som läsare och understödjare och att själv skriva men inte minst läsa och konstruktivt kritisera inskickade bidrag. Låt oss nu tänka oss att allt detta levereras till den ansvarige utgivarens, redaktionens och läsarnas stora belåtenhet. Redaktören visar dessutom prov på ett gott kamratskap och ställer till synes oegennyttigt upp för andra skribenter genom att dela med sig av analys och kunskaper utan att själv få något erkännande eller någon berömmelse därav.

Om vi nu glömmer den verkliga redaktören för *Theofilos* en liten stund och tänker oss en nyfiken ansvarig utgivare som frågar en fingerad redaktör för *Theofilos* vad det är som driver honom i sitt arbete, och vi gör detta enbart för liknelsens skull och dess syfte, kanske redaktören skulle svara att han vill nå framgång. Den ansvarige utgivaren blir lite förvånad, men frågar välvilligt hur han egentligen ser på sitt arbete. Den fingerade redaktören erkänner då att han egentligen är beredd att arbeta på vilken tidsskrift som helst, bara lönen är tillräckligt hög. Den ansvarige utgivaren undrar då hur han ser på *Theofilos* grund och om han sparar pengar till något särskilt, men situationen blir allt mer besvärande när redaktören till slut erkänner att han inte bryr sig om grunden och inte sparar till något alls. Han vill bara komma högre i sin karriär och tjäna mer pengar.

Den verkliga redaktören skulle naturligtvis svara helt annorlunda. Hans drivkraft är utan tvekan att verka för en gedigen teologisk och filosofisk litterär produkt i akt och mening för att stärka kristenhet och tro. Men mer än så. Han vill att tidskriften ska förmedla grundläggande

värden som sanning och kunskap. Han älskar sitt arbete och lönen är inte oväsentlig, men säkerligen en andrahandsfråga. Den ansvarige utgivaren blir naturligtvis rörd och fängslas av den unge redaktörens idealitet och vision.

Den fingerade redaktörens drivkraft är karriär och pengar, och eftersom han inte har något mål med dessa medel är hans agerande irrationellt. Det är så avvikande att den rådige ansvarige utgivaren skulle ha bekymrat sig över hans inställning till livet och kanske rent av hans hälsa. Pengar får ju sitt värde först när det växlas till någonting annat. Den verkliga redaktören visar däremot prov på att ha en integrerad personlighet. Såväl arbete som lön är medel för honom att *förverkliga grundläggande värden* och tidskriftens vision.

I etisk litteratur är det inte ovanligt med argumentation för allmänt giltiga värden. Där förs fram liv (inbegripet människovärde), hälsa, sanning, frihet, kunskap, kärlek och glädje. De behöver inte vara medel för någonting annat utan de betraktas som värden i sig och motiverar till handling. På andra språk kan dessa 'grundläggande värden' eller 'universella värden' kallas för 'basic values', 'basic human goods', 'Grundwerte' eller 'rechtsverbindliche Werte und Normen'. Orsaken till att de motiverar direkt till handling är att de är oskiljbara från det som är specifikt mänskligt. De är bokstavligen väsentliga för människan. De är ett med människans natur och våra handlingar och enligt naturrätten ska alla etiska och politiska beslut ska vara i harmoni med dem.

Samvete

"Konungen bör...ingens samvete tvinga eller tvinga låta." Så löd samvetsfriheten i 1809 års svenska regeringsform. Denna stadgade frihet avlägsnades i samband

med grundlagsreformen 1974 men återinfördes i och med att den europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna införlivades i svensk lagstiftning 1994. Men vad är då samvete? *Nationalencyklopedin* skriver att samvete är "förmågan att uppfatta (moraliskt) gott och ont, rätt och orätt." Det sägs reagera "genom att skapa en känsla av skuld vid orätt handlande". Vi får då dåligt samvete. Eller så ger det "bekräftelse vid rätt handlande" och formar ett gott samvete. *Oxford English Dictionary* skriver om ett inre erkännande av den moraliska kvaliteten på ens motiv och handlingar. I *Encyclopaedia Britannica*, utgåvan från 1959, kan vi läsa att samvete är "that mental faculty which decides between right and wrong". Samma encyklopedi beskriver nu samvetet som "a personal sense of the moral content of one's own conduct, intentions, or character with regard to a feeling of obligation to do right or be good."

Det torde knappast råda en konflikt om att den förmåga vi kallar för samvete generellt existerar i oss människor. Besvärligare är förhållandet att samvetenas förmågor skiftar. Det som ger dåligt samvete för en, tycks vara moraliskt okomplicerat för en annan. Det kan naturligtvis vara så att samveten eller enskilda personers moraliska förmågor att skilja gott från ont är överkänsliga eller avtrubbade, men variation kan rimligtvis också gå tillbaka på den etik samvetet själv utgår ifrån men också på oförmågan eller oviljan att under förnuftets ledning systematiskt värdera olika handlingsalternativ.

Till buds står olika etiska teorier eller förklaringsmodeller på alltifrån en allsmäktig Guds bud till att samveten är sociala konstruktioner. Mångfalden här används förstås som ett argument mot

samvetsfrihet över huvud taget. Det finns ju ändå ingen gemensam grund, hävdas det. Men här finns det goda empiriska skäl att argumentera för motsatsen. Det finns goda skäl att vara överens om att samvete går tillbaka på etik, oavsett vilken uppfattning man nu har om etik är något vi uppfinner eller upptäcker. Oavsett den ontologiska grunden handlar etik om rätt och fel för tanke, ord och gärning, oavsett kognitivism, non-kognitivism eller social konstruktivism. Eftersom det finns många olika etiska synsätt om vad som är rätt och fel kan uppgiften att argumentera för en enhetligt tillämpad samvetsfrihet dock vid första anblicken verka hopplös. Även om man skulle kunna hävda att samvete i sig är en viktig egenskap hos människan, en egenskap som bär upp en människa, och ger henne en inre resning, och därför är något som skall värnas så långt vi bara kan, så tycks den gemensamma etiska grunden kunna ifrågasättas. Orsaker till samvetsfrihet skulle då kunna vara att värna den enskildes frihet och integritet samt att vårt samhälle ytterst mår gott av att ha människor med en inre moralisk kompass. Ingen önskar sig väl ett samvetslöst samhälle med t. ex. en samvetslös sjukvård? Men om inte en gemensam grund finns, vad går då samvetet tillbaka på? Trots allt en etisk grund i alla fall? Sociala konstruktioner? Lagstiftningen? Låt mig pröva några av förslagen. Låt oss ta en person som står för den etiska uppfattningen utilitarism, dvs. ett slags nyttoetik. Låt oss närmare bestämt säga den variant som kallas hedonistisk utilitarism, vilken går ut på att i varje handling maximera vällust och minimera lidande, för att handlingen ska vara moraliskt riktig. Min fråga är: kan en konsekvent utilitarist ha dåligt samvete? ”Visst”, skulle kanske någon läsare spontant svara. Men varför?

För att han inte maximerar njutning för alla kännande varelser, när han t. ex. läser en bok? Knappast. När får han dåligt samvete då? Min hypotes är att han får det om han ljuger för sina barn, bedrar sin livskamrat, fuskar med sin forskning inför sina kolleger, låser in någon på sitt kontor, medvetet slänger skräp i korridoren på universitetet etc.. Åtminstone när han gör något av detta för första gången. Kan en värdenihilist ha dåligt samvete då? Om man förnekar att det i grunden finns något som är rätt och fel, så torde det i alla fall inte finnas någon grund för samvetet. Men visst kan hon det! När då? Om hon ljuger för sin bästa vän, försummar sina barn, fuskar med sin forskning osv.. Min hypotes är att oavsett vilken etik vi följer, så får vi dåligt samvete om vi inte håller oss till dessa tidigare anförda grundläggande värden, som i grunden är lika viktiga för alla människor och för vår samlevnad, eftersom de är just genuint mänskliga värden och därför, under normala omständigheter, delas av oss alla. Vilka är då dessa grundläggande värden? Ja, moralfilosofer i den naturrättsliga traditionen har ibland något varierande listor, men de är alltid lika spännande att läsa. Min lista här är följande: liv (människovärde), frihet, kunskap, sanning, integritet, hälsa, kärlek, relationer, en hållbar miljö etc.. Hur kan de då helt kort motiveras? Ja, alla människor vill under normala omständigheter leva, vi vill leva i frihet, kunna tillägna oss kunskap, kunna lita på varandra, uppleva kärlek uppleva respekt för just vår integritet och goda relationer samt leva i en ren miljö och livskraftig natur. När vi handlar i enlighet med sådana allmänt giltiga värden, har vi ett gott samvete. När vi handlar emot dem, får vi dåligt samvete. Orsaken är att dessa värden direkt eller indirekt går tillbaka på människans natur, dvs. det

som kännetecknar människan som människa. Precis som FN:s deklaration om mänskliga rättigheter slår fast så har vi rätt till liv, frihet, värdig behandling, kunskap, sanning etc. och vi har motsvarande skyldighet att respektera samma rättigheter för andra. Rättigheterna går i sin tur tillbaka på dessa allmänmänskliga värden. Vi må stå för vilken etik vi vill, men när allt kommer omkring vill nog alla människor under normala omständigheter och fullt medvetna leva, vara fria, värna sin integritet, leva i nära relationer, älska någon särskilt, tillägna sig kunskap och lita på den kunskap som förmedlas, lita på varandra etc.. Naturrätten med sina grundläggande värden utifrån människans natur är ett slags default-etik. Naturrätten är inte en etik som andra etiska teorier. Det är inte en etik bland många. Det är en etik som gäller det praktiska livet, som vi människor går tillbaka till och faller tillbaka på, när de etiska teoretiserandet kring njutning, nytta och meningslöshet m. m. faller samman i det verkliga livets olika påtagliga realiteter.

Samvetsfrihet

Samvete handlar således om etik och moral.¹ Detsamma gäller då friheten att följa sitt samvete. Oavsett religiös uppfattning vågar jag säga att vi alla är etiska varelser. Vi inte bara säger oss stå för den ena eller andra etiken, vi har en naturlig etik inom oss som är generell, eftersom den har att göra med oss som människor. Visst kan vi alla handla emot denna naturliga etik, eller naturrätt, som går tillbaka på människans natur. Men vi får också då dåligt samvete, när vi gör det, om vi nu inte är vid osunda vätskor eller har påtagligt avtrubbade samveten. Visst är det komplicerat med begrepp som sanning och kunskap. Sanningsanspråk kan ibland vara rena maktspråk. Sådant måste dekonstru-

eras. Kunskap är heller inte alltid lätt att definiera. Men låt oss inte fastna i denna viktiga akademiska diskussion utan i stället ta till oss jordnära exempel som Sammetsrevolutionen i dåvarande Tjeckoslovakien, där demonstranterna med Václav Havel i spetsen krävde sanning och tillbakavisade den sovjetiska maktens lögn, vilken hade sanningen, Pravda, som täckmantel. Vad gäller kunskap, så kan vi mot relativiseringen av all kunskap ställa det moderna samhällets fördelar och teknikens landvinningar, dessutom fenomen som forskningsfusk och fusk vid skrivningar. Kunskap och kunskapsackumulation finns där, oftast relevanta metoder likaså, även om vi är rättmätigt skeptiska till maktfullkomliga sanningsanspråk.

Att handla mot en etisk övertygelse, eller att till och med tvingas göra det, påverkar en människas integritet. Ordet 'integritet' kommer från latinets 'integer' som betyder 'orörd', 'hel' 'oförvitlig', eller 'hederlig', och en människas integritet handlar om hennes inre harmoni av övertygelser, attityder, känslor, yttranden och handlingar. När denna inre harmoni eller konsistens bryts eller tvingas till disharmoni drabbas också den personliga integriteten. Att säga en sak men göra något radikalt annorlunda betraktas som oärligt eller skenheligt. Det kan också vara ett slags självbedrägeri. Att tvingas säga en sak eller göra något som går emot ens övertygelse ses allmänt som respektlöst mot den enskildes personliga integritet. Integritet står för något så viktigt att det finns grund att betrakta begreppet som ett grundläggande värde i sig. Den som värnar människors integritet, vilket i alla fall Sveriges grundlag gör, den borde också värna samvetsfriheten, när samvetet går tillbaka på naturrättens grundläggande värden.

Till sist: etik, samvete och samvetsfrihet gäller hela livet. Det handlar om etik, och om religion enbart när etiken går tillbaka på en religiös övertygelse. Det gäller alla sjukvårdens verksamheter och inte bara frågan om fostrets rättigheter. Det gäller hela det offentliga Sverige eller Norge eller vilket annat land som helst med krav på respekt för grundläggande värden för alla anställda och för medborgarna. Det gäller kunskap, kunskapsförmedling och nyhetsförmedling. Det gäller

alla våra relationer, såväl maktrelationer mellan arbetsgivare och arbetstagare som relationer byggda på förtroende och kärlek. Det gäller vår miljö. Det gäller mod och integritet, civillikage, att stå upp för mänskliga värden, som vi egentligen alla delar, medvetet eller omedvetet. Samvetsfrihet handlar om rätten att följa sin etiska övertygelse, *när grundläggande, allmänmänskliga, universella värden står på spel.*

Noter

1. Här görs ingen skillnad på definitionerna av dessa två begrepp. Den ena termen kommer från grekiskan och den andra latinet. Moral kan dock i olika sammanhang låta mer negativt. Jmf. Till exempel 'moraliserande' med "etiserande". Det senare torde vara en neologism. Det betyder rimligen samma sak, men har ingen "moraliserande" klang.